

A POESÍA ÚLTIMA DE MANUEL MARÍA. OS LIBROS QUE ABREN O SEU CANTO FINAL

Manuel López Foxo
Deputación da Coruña

Resumo: Este artigo pretende revalorizar os libros a través dos cales Manuel María renova a súa linguaxe poética durante a década de 1970 e os títulos cos que el contribúe ao cambio de dirección que ten lugar na poesía galega desa época. Segundo o autor deste traballo, a nova linguaxe poética na obra de Manuel María xa emerxe no libro *Informe para axudar a alcender unha cerilla*, que o poeta escribe en 1970. Podémola observar tamén nos versos de *Aldraxe contra a xistra* e *Laio e clamor pola Bretaña*, dúas obras escritas en 1972. Continúa e toma corpo coa colección de poemas *O libro das baladas*, escrito en 1973, manifestándose igualmente nas formas rupturistas da súa poesía máis militante (*Cantos rodados para alleados e colonizados* e *Poemas para construír unha patria*). E dá un paso xigantesco nos seus *Poemas ao outono*, que naceron e renaceron entre outubro de 1975 e mediados de 1976: vinte sonetos que abren de xeito definitivo a última etapa creadora do poeta, o seu canto derradeiro, un corpus lírico que mesmo nun período anterior á emerxencia da poesía da década de 1980 nos ofrece libros tan maravillosos como *Cecais hai unha luz*, escrito a mediados de 1979, e *Poemas da labarada estremecida*, producido en 1980.

Abstract: This paper asserts the books with which Manuel María renews his own poetic speech during the seventies and the titles with which he contributes to the change of direction that occurs in Galician poetry at that time. According to the author of this text, this new poetic language in Manuel María's work already emerges in the book *Informe para axudar a alcender unha cerilla*, the poet writes in 1970, we can also observe it in the verses of *Aldraxe contra a xistra* and *Laio e clamor pola Bretaña*, two works written in 1972, continues and acquires body with the poem collection *O libro das baladas*, written in 1973, also manifested in the breakup forms of his most militant poetry (*Cantos rodados para alleados e colonizados* and *Poemas para construír unha patria*), and takes a giant step in his *Poemas ao outono*, that were born and reborn between October 1975 and mid-1976, twenty sonnets that open definitely the last creative stage of the poet, his late canto, a lyrical corpus that even within that period before the emergence of the eighties poetry, offers us books as splendid

as *Cecais hai unha luz*, written in mid-1979, and *Poemas da labarada estremecida*, produced in 1980.

Palabras chave: Renovación da linguaxe poética, poesía última, viaxe interior.

Key words: Renewal of poetic speech, ultimate poetry, inward journey.

Manuel María é un poeta comprometido co seu país desde que, con só dezanove anos, nos días de agosto de 1949, en Outeiro de Rei, á beira do Miño, escribe o seu primeiro libro de poemas en lingua galega, *Muiñeiro de brétemas*. Seguramente nese momento era aínda moi fráxil a súa conciencia política de país, mais escribir nun idioma proscrito á altura de 1949 non deixa de ser un acto rotundo de compromiso co seu país, coa restauración da nosa lingua e da nosa literatura e coa defensa da nosa existencia como pobo. E desde entón ese será un compromiso inquebrantábel ao longo de toda a súa vida. O país, sempre o país. E foi precisamente esa súa vontade de servir ao país o que o levou a militar activamente desde comezos dos anos sesenta no nacionalismo galego, en todas as circunstancias persoais e políticas, por moi adversas que estas fosen, e tamén a ser un poeta que en moitas ocasións, durante a ditadura, elaboraba unha poesía onde os aspectos formais pasaban a un segundo plano para dese xeito lograr unha comunicación poética plena, para poder transmitir toda a forza e toda a verdade do seu canto a través dun discurso máis transparente, profundamente político, radicalmente patriótico. É unha poesía que nace sobre todo para cumprir unha función social, para furar no corazón e na conciencia do seu pobo. De calquera maneira, no conxunto da súa obra de poesía social e de intervención política –un corpus poético certamente moi amplo–, non hai un só libro de Manuel María onde non atopemos o brillo cegador da poesía, a luminosidade da palabra, poemas e libros de valor absoluto. É difícil atopar, por exemplo, á altura dos anos sesenta, dentro da poesía social e de denuncia, un texto tan poderoso e tan espléndido como “Acuso á clase media” ou un poema tan fermoso como o que Manuel María nos entrega baixo o título de “Ollos de nenos”:

Eses nenos labregos de ollos quedos
como o paso do Miño polas chairas
teñen unha fondura que me inqueda.
Ollos azuis como o ceo claro
dun abrente limpísimo de abril
ou dun azul de mar como o das rías.
Ollos mouros o mesmo que unha noite
de choiva e vento no corazón do inverno

nos que non hai o brillo dunha estrela.
 Ollos verdes que lembran mesmamente
 a luz, case sen vida, das camelias.
 Ollos cor cinza, mortas borralleiras,
 que o lume da alegría non queimou.
 Ollos pardos en todo semellantes
 aos montes ermos, trasteiros, penedíos
 nos que agroman apenas as carpazas.
 Non sei que de auga queda,
 de pozo escuro e insondábel
 teñen os nenos labregos de Galiza
 na lumieira cansa da súa ollada.
 Os nenos labregos son trasteiros:
 a súa infancia seméllase unha cárcere.
 Daralles tristura ollar a vida?
 Sentirán dor ao ollar a terra?
 Cecais saben, ou talvez presenten,
 que comerán o pan dos emigrantes?

Non obstante, desde comezos da década dos setenta, Manuel María non é alleo á preocupación que existe entre a maioría dos poetas galegos por renovar a poesía galega, unha preocupación que se manifesta a través de obras máis elaboradas, en novas fórmulas de expresión poética e no cultivo dunha poesía cada vez máis intimista e de maior perfección e beleza formal. Este proceso renovador dentro da poesía de Manuel María aparece xa no libro *Informe para axudar a alcender unha cerilla*, que o poeta escribe en 1970, observámolo igualmente nos versos de *Aldraxe contra a xistra* e *Laio e clamor pola Breaña*, dúas obras redactadas en 1972, continúa e colle corpo no poemario *O libro das baladas*, escrito en 1973, e dá un paso xigante nos *Poemas ao Outono*, que van nacemento e renacemento entre outubro de 1975 e mediados de 1976, nada menos que tras tres redaccións do libro, que afectan á maioría dos sonetos, un exercicio de reescritura que pon de manifesto que estamos ante unha vontade moi clara de contribuír a un novo discurso poético e a un novo ciclo dentro da poesía galega contemporánea. Ese esforzo alcanza finalmente o seu punto culminante no libro *Cecais hai unha luz*, escrito a mediados de 1979, que as lectoras e os lectores de Manuel María non teñen a posibilidade de descubrir até o ano 2010, que é cando ve a luz da man da Fundación Manuel María de Estudos Galegos. Todos estes títulos preceden, como podemos observar, aos *Poemas da labarada estremecida*, un poemario redactado en 1980 e que moi frecuentemente se coloca como o primeiro título da última etapa

creativa do autor, o que, ao noso xuízo, non é correcto nin xusto, porque ignora toda esa vontade renovadora do poeta ao longo dos anos setenta, que mesmo se expresa nos seus libros de maior carga política, en obras como *Cantos rodados para aliados e colonizados* ou *Poemas para construír unha patria*, redactados nos últimos meses da ditadura franquista. Na nosa opinión, todos os libros que escribe Manuel María na primeira metade da década dos setenta conforman no seu conxunto unha obra poética de transición entre a súa poesía comprometida dos sesenta e a súa poesía última. Todo o que lle preocupou antes ao poeta como home comprometido coa súa xente e coa sorte do seu país, segue aí presente, e todo ese camiño que fai posteriormente cara a dentro, toda esa reflexión interior, está xa tamén aí. Nese sentido non se pode afirmar que cos libros que Manuel María escribe nos anos oitenta “parece querer incorporarse ás posteriores correntes líricas” (García 2016: 108) nin se pode dicir que “probabelmente os últimos libros de Manuel María [...] acompañan os seus andares ao ritmo dos novos” (Mato 2011: 154), porque ese cambio na súa poesía, esoutro ritmo no seu canto, xa se produce nos anos setenta. Observémolo, por exemplo, neste poema escrito en 1973, pertencente ao poemario *O libro das baladas*:

Estes meus beizos ardendo na mañá
a percurar a luz que acende o mundo
para iluminar estas pobres palabras
que gurgullan escuras no meu peito
como un torrón informe e amoroso
no que anceio sementar caladamente
a miña colleita de soños e de ensoños,
a que somentes a nós nos pertence.
Estes meus ollos impuros, afeitos
a ollar tanta tristura e tanto frío,
tanta pedra insensíbel, tanto xeo,
tanta ruína imposíbel xa de restaurar.
Estes meus ollos murchos que andan
procurando a pureza azul do ceo claro
para non lixar, amor, a túa tenrura,
a que somentes a nós nos pertence.
Estas miñas maos, torpes e rudas,
enfouladas co po do meu país,
afeitas a remexer na porcallada,
a soste a vida que nos deron,
¿como han poder gardar o tesouro

que puxeche un día nos meus dedos,
a fe ilusionada que me deches,
a que somentes a nós nos pertence?
Este meu corazón, poldro salvaxe,
cervo que corre sen saber a onde,
fontaíña senlleira e rumorosa,
latexo encadeado e cantador.
Este meu corazón, tan pequeniño,
pode conterte a ti, que eres o mundo,
o universo enteiro, a vida toda,
a que somentes a nós nos pertence.
Tanto degaro iluminando estrelas,
tanto lume que cega, tanto soño,
tanta cinza aínda quente, tanta
sede infinda e insaciábel, tanta
inseguridade e tanto medo, está
aos teus pés como unha oferenda,
a que somentes a nós nos pertence.
Contempla, amor meu, a nosa vida,
a que tecemos con días e renuncias,
a que fixemos a forza de tenrura,
a que somentes a nós pertence.

Podemos comprobar, así mesmo, ese novo rumbo no discurso poético de Manuel María no libro *Poemas ao Outono*, talvez a obra que mellor reflicte esa transición, ou nestoutro poema do libro *Cecais hai unha luz*, elaborado en 1979:

Soamente a fonte é a orixe
da música amorosa
das palabras,
o misterio que a terra
garda na súa entraña
e sae á luz
para lle dar senso
ao caos neboento.
A fonte é a matriz
que endexamais cansa
e cumpre
sinxela e fatalmente

os ritos da existencia
nunca rematados
e comezados sempre.
As fontes son os ollos
abertos e estantíos
das entrañas da sombra
a contemplar o mundo.
As fontes son feridas
semellantes a beizos
das que agroma
o sorprendente sangue
das cancións namoradas,
xa claridade irreversíbel.

É imprescindíbel, pois, que dunha vez por todas situemos *Poemas ao Outono*, *Cecais hai unha luz* e *Poemas da labarada estremecida* entre as obras da poesía última de Manuel María, no pórtico do seu canto final, e que coloquemos igualmente estes tres títulos dentro do proceso de renovación que se produciu na lírica galega desde 1975. Foi esta unha das nosas teimas desde que comezamos a escribir deste noso poeta en 1980. Foi talvez a nosa principal obsesión en todo o que fixemos arredor de Manuel María, porque sempre nos pareceu unha grande inxustiza que a crítica galega ignorase unha e outra vez eses libros e o seu alento renovador. Só hai que ver que recensións críticas mereceron no momento da súa aparición os *Poemas ao Outono*, ou *O libro das baladas*, que aínda que foi escrito en 1973 publicouse cinco anos máis tarde, ou cal foi a atención crítica que mereceu en 1981 a obra *Poemas da labarada estremecida*. Que só Darío Xohán Cabana e Xulio López Valcárcel se ocuparan en 1978 d'*O libro das baladas*, no que non é difícil atopar algúns dos mellores e máis fermosos poemas que escribiu Manuel María; que un libro tan espléndido como *Poemas ao Outono* só merecera un artigo de Xulio López Valcárcel nas páxinas de *El Progreso*, que en 1981 só atopemos en toda a prensa de Galiza un único artigo sobre os *Poemas da labarada estremecida* ou que un poemario tan extraordinario como *Cecais hai unha luz* permanecera inédito máis de trinta anos, xa o di todo. Afortunadamente, hoxe podemos acceder aos *Poemas ao Outono*, a *Cecais hai unha luz* ou aos *Poemas da labarada estremecida*, mais, claro está, xa non os lemos como os podería ler un lector ou unha lectora se eses mesmos poemas tivesen unha outra receptividade crítica no momento da súa publicación, na época da aparición de *Con pólvora e magnolias*, *Mesteres* ou *Seraogna*. E non digamos xa que idea poderíamos ter da lírica de Manuel María á altura de 1979 e que impacto causaría a súa poesía na nova linguaxe poética que

daquela estaba a nacer se *Cecais hai unha luz* tivese unha edición xusto nese ano e o tratamento crítico que esa obra merecía e merece. Como nada disto sucedeu, Manuel María iniciou e fixo a súa última travesía como poeta escribindo a súa mellor poesía sen que ninguén se fixera eco dese seu tesouro poético nos círculos académicos e da crítica galega. E foi así, baixo unha inmensa lousa de silencio, no medio da máis absoluta indiferenza, cando non dun certo desprezo, como o poeta foi elaborando ano tras ano, desde 1975-76, algúns dos mellores libros de poesía da literatura galega do século XX: *Poemas ao Outono*, *Cecais hai unha luz*, *Poemas da labarada estremecida*, *Versos do lume e o vagalume*, *A luz resucitada*, *As lúcidas lúas do Outono*, *A Primavera de Venus*...

O silencio sobre a poesía de Manuel María mantívose activo desde mediados dos setenta até ben entrada a década dos noventa, coincidindo paradoxalmente co seu canto máis intimista e de maior altura lírica. Entre as trinta cartas que atravesaron o país desde Monforte de Lemos a Ortigueira, hai dúas nas que o poeta nos comenta a receptividade que está a ter o libro *A Primavera de Venus*, e faino desde o sentimento da decepción: “Tanto *A Primavera de Venus* como a *Antoloxía* (de Espiral Maior) están pasando desapercibidas”, dinos o poeta nunha carta datada o 29 de xullo de 1993. E noutra carta, escrita o 1 de setembro dese mesmo ano, agradécenos un artigo noso sobre *A Primavera de Venus* nas páxinas de *La Voz de Ortigueira*, e engade: “É o primeiro que se publica. E supoño que será o único. Por eso o meu agradecemento é especial”. Hoxe ese libro é, a xuízo dalgún crítico, o último dos seus mellores poemarios. Este foi o contexto no que Manuel María escribiu toda a súa última obra creativa, sen dúbida ningunha a súa poesía máis elaborada e máis luminosa. Certo que nunca lle faltaron lectoras e lectores ao poeta e que sempre gozou da popularidade e do aprecio e a admiración de moitísimas persoas, dentro e fóra do nacionalismo galego, dentro e fóra do país, mais si lle faltou a atención crítica que en xustiza merecían os seus libros. E é preciso dicilo aquí, na sede da Real Academia Galega: só Camilo Gómez Torres seguiu paso a paso, libro a libro, a obra toda de Manuel María, dedicando varias décadas da súa vida ao estudo da figura e a obra do poeta, un labor impagábel e do que desde hai anos nos nutrimos todas as persoas que escribimos ou falamos de Manuel María. De feito o estudo de meirande magnitude intelectual que se publicou este ano foi o libro *A poesía de Manuel María*, que recolle boa parte da tese de doutoramento de Camilo Gómez Torres. Cómpre lembralo neste Simposio e agradecer tamén o esforzo que fixo a Casa-Museo Manuel María para facer posíbel a súa edición.

Deixando á marxe a cuestión da receptividade, a principal tese que nós queremos expor neste acto é que a última etapa dentro da poesía de Manuel María, aínda que aflora xa en libros como *Laio e clamor pola Bretaña* e *O libro das baladas*,

escritos en 1972 e 1973, respectivamente, ábrese de maneira definitiva coa elaboración dos *Poemas ao Outono*, en 1975-76, inmediatamente despois de escribir os seus poemarios máis comprometidos coa loita política, que son tamén formalmente moi innovadores, moi rupturistas coas formas poéticas do socialrealismo. Aí, nese libro de sonetos que edita en Madrid a Agrupación Cultural Lóstrego, nunha edición moi humilde, mais moi digna, da que nos podería falar o poeta Cesáreo Sánchez Iglesias, está xa dunha forma moi clara a súa mirada cara a dentro, ese exercicio de reflexión espiritual, de coñecemento íntimo, que vai ocupar un espazo preponderante na obra poética de Manuel María desde a data de escritura deses poemas até os seus últimos libros. Así fala desta obra o seu biógrafo:

retorno ao universo íntimo, procura da verdade [...] Escritura interior na soedade e desde a soedade [...] todo o poemario –iniciado pero non concluído en tempo de outono–, é un contemplarse e realizarse no pouso íntimo que queda de tantos días vividos e gastados, de tantos soños frustrados ou esquecidos, de tantas luces e cores que visten a natureza outono a outono e que son xa parte da súa mesma esencia telúrica-outonal e humana. (Gómez 2016: 362).

Nós, pola nosa parte, nunca nos cansaremos de reivindicar esta obra como un lóstrego que ilumina todo o camiño que desde ese momento percorre Manuel María como poeta, unha viaxe na que emerxe constantemente a celebración do amor, a paixón pola vida, a vivencia do gozo, o sentimento da terra, a lembranza dos soños esquecidos, a luz que el máis amou, o ton elexíaco, o pesimismo e o presentimento da morte, un testamento poético e humano que se resume nun único desexo: “Que a vida non deixe de sorrir. / Que a morte se faga só rumor / que mainamente peche o existir”. Toda a súa traxectoria posterior como poeta nace deste desexo ou do que fai en versos como os seguintes:

Agora, que é tempo de soñar,
recordo os Outonos xa vividos,
os soños esbroados e perdidos
que quixera, de novo, recobrar.
[...]
Deixádeme, pois, só, na soedade
para poder descubrir a gran verdade
do meu Outono, calado e amarelo.

Se o *Laio e clamor pola Bretaña* e *O libro das baladas* preludian unha nova expresión poética, con *Poemas ao Outono* Manuel María abre definitivamente un último

ciclo creativo na súa poesía, unha poética do corazón, da verdade, da vivencia persoal e da beleza. Velaquí unha obra espléndida, luminosa, escrita e reescrita amorosamente no final do franquismo, varios anos antes de que chegaran os poetas dos oitenta coa súa preocupación pola forma, pola feita clásica, pola delicadeza verbal, polo paso do tempo, pola invocación da paisaxe ou polo cultivo da poesía amorosa. Por iso podemos falar incluso de *Poemas ao Outono* como un poemario precursor, que cómpre situarmos nese proceso de cambio que se produce na lírica galega dos anos setenta.

Manuel María non abandonará nunca a súa visión social e a súa preocupación polo país, endexamais, nin dará tampouco un só paso atrás no seu compromiso intelectual e político co nacionalismo galego, mais esa viaxe interior que tamén por ese tempo inicia o poeta, ese camiño cara a dentro, vai ocupar cada vez un lugar máis central e máis relevante nos seus libros. *Cecais hai unha luz*, unha obra elaborada en 1979, e os *Poemas da labarada estremecida*, escritos en 1980, son xa libros enteiramente líricos, obras dun altísimo poeta, a expresión máxima da beleza verbal e espiritual, co sentimento amoroso e coa celebración do mundo natural como temas principais desa nova poética. O poeta volve escoitar a música do río que cruzou lentamente a súa infancia, abre de novo os ollos con asombro diante da natureza, regresa á labarada sempre viva do amor, adéntrase nas néboas incertas do futuro e tece cunha gran finura unha palabra con outra, un poema con outro, un libro con outro, nun delicado e belísimo canto que medra e medra libro a libro durante toda a década dos oitenta e que no seu conxunto constitúe o canto final de Manuel María. Nós dixemos unha e outra vez, e afirmámolo de novo aquí, que a eclosión dese discurso renovador na obra poética de Manuel María prodúcese nos tres títulos que acabamos de citar (*Poemas ao Outono*, *Cecais hai unha luz* e *Poemas da labarada estremecida*) e alcanza o seu máis alto cume en libros posteriores, xa na década dos oitenta, en títulos como *Versos do lume e o vagalume*, *A luz resucitada* ou *As lúcidas lúas do Outono*. Para ilustrar esta tese, e para rematar esta miña intervención, permítanme que lea un novo poema de *Cecais hai unha luz*:

Ese ar fadado, case leve terra,
 en que sementamos
 a delicada flor da nosa voz,
 é a transparencia,
 toda a marabilla deste mundo.
 Esa auga lustral, que lava
 todos os lixos e morrallas
 e endexamais se gasta,
 é a pureza,

toda a virxindade deste mundo.
Ese lume ledó, chameante e vivo,
que aquece, queima, incendia
e non se apaga,
é a paixón,
toda a claridade deste mundo.
Esa terra humana que nos contén,
materia delicada e poderosa
con argumento de soños e cancións,
é a vida,
todo canto temos neste mundo.
E ese limpo amor que nos posúe
e que nace misteriosamente
na sagrada fonte de nós mesmos,
é o noso ser,
a única verdade deste mundo.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- García-Bodaño, Salvador (2016): “Evocación de Manuel María”, en Luís Cochón e Luís Alonso Girgado (eds.), *Manuel María. Cecais hai unha luz. Memorabilia*. Cadernos Ramón Piñeiro XXXV. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 105-110.
- Gómez Torres, Camilo (2016): *A poesía de Manuel María*. [Outeiro de Rei]: Casa-Museo Manuel María.
- Mato Fondo, Miguel A. (2011): *Señardade da luz (A obra poética de Manuel María)*. A Coruña: Asociación cultural Alexandre Bóveda.